

Marc teòric per a la elaboració de indicadors no androcèntrics

REPORT

Setembre 2011



Universitat Politècnica de Catalunya

Centre de Política de Sòl i Valoracions





REPORT

* Aquest document es par de la tesis doctoral en curso "Indicadors urbans no androcèntrics: qualitat de vida i quotidianitat"

Realització

Blanca Gutiérrez Valdivia. Sociòloga CPSV.

Índex

1. INTRODUCCIÓ	4
2. MARC TEÒRIC	5
2.1 Antecedents teòrics	5
2.2 Urbanisme i gènere	7
2.3 Qualitat de vida	8
2.4 Indicadors	10

1.- INTRODUCCIÓ

Les dones han assolit, a través de la seva acció, al llarg de les últimes dècades atenuar la rígida divisió de rols que assigna als barons el món públic i a les dones l'àmbit privat; han accedit al mercat de treball, a llocs de poder polític, i a activitats vedades tradicionalment a les dones. No obstant això, la qualitat de vida en les ciutats segueix sent diferents per a dones i per a homes en totes la dimensió que té la vida urbana: seguretat, habitatge, ús de l'espai públic...L'urbanisme i la planificació territorial, encara no han incorporat suficientment la diversitat dels subjectes que habiten la ciutat i entre ells les experiències i necessitats diferenciades d'homes i dones. La falta d'incorporació de perspectiva de gènere en la planificació urbana determina que la qualitat de vida d'homes i dones en la ciutat sigui diferent.

En l'Estat Espanyol des de fa una mica més d'una dècada s'estan elaborant treballs i investigacions que inclouen la perspectiva de gènere dintre de l'urbanisme. Aquest estudi parteix de la necessitat de presentar treballs que demostrin amb dades objectives i sintètics com la vida en les ciutats és encara molt diferent per a dones i homes. Aquest projecte pren com model els treballs de Cristina Carrasco sobre l'ús del temps i el treball o el del Carmen Miralles Guasch recentment publicat pel Institut Català de les Dones, sobre mobilitat, en els quals mostren de manera irrefutable les diferències que encara persisteixen entre els gènere. La intenció d'aquest treball és per tant, comprovar mitjançant l'elaboració i aplicació d'indicadors, si en el context actual i en l'àmbit territorial de Barcelona, la qualitat de vida en igual per a dones i homes, i presentar com resultat final una sèrie de dades sintètiques difícilment qüestionables.

Aquest treball és una primera fase per intentar desenvolupar uns indicadors que avaluïn la qualitat de vida en relació a aspectes urbans incorporant la perspectiva de gènere. És una proposta oberta i està en procés d'elaboració. El treball s'acabarà de completar en la tesi doctoral "El gènere del espai: indicadors de qualitat de vida urbana no androcèntrics".

Com es desenvoluparà més endavant incloure la perspectiva de gènere significa visibilitzar a les dones i les tasques i activitats que desenvolupen quotidianament. Això passa entre altres coses per plantejar que tota la informació que s'obtingui estigui desagregada per sexes i incloent aspectes relatius a l'esfera reproductiva.

Amb qualitat de vida urbana s'intenta analitzar la incidència del gènere en l'ús i gaudi de diferents espais que són elements que contribueixen a satisfer les necessitats quotidianes de les persones.

L'origen d'aquest treball és l'elaboració d'una hipòtesi, inductiva, basada en l'observació i en l'experiència personal. D'aquestes s'infereix la hipòtesi que pot dividir-se en dos punts:

1- La qualitat de vida de dones i homes és diferent a la ciutat perquè la configuració androcèntrica de la ciutat minva la capacitat d'ús dels diferents espais i condiona el paper d'aquests com satisfactors de les necessitats quotidianes.

2- A més, el tipus de teixit urbà va a ser determinant en aquesta qualitat de vida ja que depenent del teixit les diferència en la qualitat de vida entre dones i homes serà major o menys

2. MARC TEÒRIC

2.1 Antecedents teòrics

Conceptes claus

El concepte de gènere, és encunyat en la dècada dels setanta com a categoria d'anàlisi de la realitat. Amb aquesta categoria es pretén nomenar al conjunt de característiques socials i culturals apreses que s'atribueixen a dones i homes en funció al seu sexe biològic.

Per això, no cal confondre sexe i gènere, ja que el sexe es refereix a les característiques biològiques mentre el gènere indica la relació social entre dones i homes. Aquesta categoria ens permet per tant, distingir entre les diferències entre sexes que són biològiques i que no es poden canviar, i les diferències relatives a la cultura, que són el resultat d'un procés de socialització diferent i que per tant són modificables, com per exemple l'accés desigual a les oportunitats, o el repartiment no equitatiu de tasques dins del nucli domèstic.

El gènere estructura la identitat personal i la vida quotidiana i organitza les relacions i les dinàmiques socials.

A cada gènere se li atribueixen una sèrie de tasques en funció del seu sexe. A aquestes activitats les hi denomina rols de gènere i són assignada per cada cultura. Tradicionalment als homes se'ls han assignat els rols productius (relacionats amb el mercat) i a les dones els rols reproductius (relatiu a la reproducció de la vida). Els rols reproductius abasten totes les tasques, funcions i responsabilitats de la llar, la cura de les persones que ho integren i el manteniment i transmissió dels codis identitaris.

Segons Joan Tronto la cura és "Una activitat d'espècie que inclou tot allò que fem per mantenir, continuar i reparar el nostre món de tal forma que puguem viure en ell tan bé com sigui possible. Aquest món inclou els nostres cossos, els nostres éssers i el nostre entorn, tot qual busquem per entretenir-ho en una xarxa complexa que sustenta la vida" (Tronto, 2004:3).

Les cures són absolutament necessaris per al desenvolupament de la vida humana. Inclouen tasques materials (com recollir als/les nens/as del col·legi), però també inclouen treballs immaterials, que no es poden quantificar (proporcionar suport i afecte a les persones). Tota aquesta dimensió afectiva de les cures és imprescindible per a la renovació emocional de les persones i és desenvolupada en la immensa majoria dels casos per dones, no obstant això, totes aquestes tasques no són computades, i per tant queden invisibilitzades, com si no anessin necessàries, o com si es desenvolupessin de manera natural i no per l'esforç d'algú.

L'origen de la segregació entre espais: la divisió sexual del treball

Amb la divisió sexual del treball, emmarcada en el si de la família, els homes s'encarreguen de les tasques productives, les relacionades amb el mercat, que es donen en l'àmbit del públic, mentre que les dones són les encarregades de les tasques reproductives, que es donen en l'àmbit domèstic. (M^a Ángeles Durán, 2000)

Aquesta divisió sexual del treball va acompanyada d'uns determinats rols assignats a cada sexe. Parsons defineix aquests rols com a instrumentals i expressius. A les dones se'ls assignen els rols expressius (socialització dels nens i renovació emocional de les persones adultes) que són essencials per a la cohesió social i per a la reproducció de valors.

La dominació masculina es recolza en la divisió sexual de treball. Aquesta distribució assigna tasques concretes a cadascun dels sexes. Estableix una oposició entre el lloc de reunió o mercat, reservat als homes, i la casa, reservada a les dones. (Bourdieu, 2006:22)

La diferència biològica apareix com la justificació natural de la diferència socialment establerta entre els sexes, i especialment de la divisió sexual del treball. (Bourdieu, 2006:24)

McDowell, fixa en la Revolució Industrial, el moment en què la divisió sexual del treball va ocasionar la separació entre els espais de la vida pública i els de la vida privada. Segregant a les dones

2.2 Urbanisme i gènere

Les relacions de poder es manifesten en l'espai urbà condicionant l'accés, l'ús i la interpretació de la ciutat per part de les persones depenent del seu origen, el seu sexe, el seu nivell d'educació, la seva tendència sexual...

Segons això, la ciutat no és un espai neutre que assigna les mateixes oportunitats a tota la població, sinó que distribueix les oportunitats en funció de la posició de poder que s'ocupa dintre de la societat. Això implica que les necessitats de dones i homes no són resoltes igual en l'espai urbà atenent a les diferents experiències quotidianes.

L'espai urbà afecta de manera diferenciada a homes i dones. En la mesura que puguem identificar en què consisteixen aquestes diferències, i quins són els efectes discriminatoris per a les dones, podrem proposar maneres alternatives d'anàlisi i de planificació que contribueixin a reduir les desigualtats de gènere produïdes per l'espai urbà. (Madariaga, 2004)

Respecte als antecedents teòrics del projecte, l'aproximació a l'espai, i més concretament a la ciutat des de la perspectiva de gènere prové de diferents disciplines: antropologia, sociologia, geografia, arquitectura... A continuació es recullen algunes de les contribucions més importants que s'han utilitzat per desenvolupar el marc teòric.

L'anàlisi de l'espai des de la perspectiva de gènere comença a ser un tema d'interès per a les feministes des de finals dels anys 70, i les primeres referències provenen de l'àmbit anglosaxó. Es qüestionava la configuració de l'espai, producte de les estructures de poder de l'ordre patriarcal i que relegava a la dona als espais corresponents als rols imposats.

La geografia feminista, de tradició principalment anglosaxona, estableix relació entre les divisions de gènere i les divisions espacials. Les geògrafes feministes es plantegen fins a quin punt els homes i les dones viuen de manera diferenciada els espais i els indrets, i pretén demostrar que aquestes diferències formen part tant de la constitució social de l'espai com del gènere.

La màxima exponent d'aquesta corrent és Linda McDowell. Les relacions de poder, que determinen els espais, instauren normes que marquen els límits espacials (situació o emplaçament d'una determinada experiència) i socials (qui pertany a un lloc i qui en queda exclòs) així com la situació o l'emplaçament d'una determinada experiència (Linda McDowell, 1999:15).

Les divisions espacials tenen una importància fonamental per a la construcció social de les divisions de gènere. L'assignació a la dona d'un lloc concret no és només la base d'un ampli ventall d'institucions que van des de la família al lloc de treball, o del centre comercial a les institucions públiques, sinó també un

aspecte essencial del pensament il·lustrat occidental, de l'estructura i divisió del coneixement i dels temes que s'han d'estudiar dins d'aquestes divisions (Linda McDowell, 1999:15).

Segons McDowell, als espais públics i semipúblics, d'oci, la creació i manteniment de les relacions de gènere adopten formes característiques.

Existeixen normes implícites i explícites que determinen quins són els cossos que poden accedir a certs espais i com es relacionen entre sí, es plasmen a la naturalesa i en la forma dels edificis, tant a les seves divisions interiors com en els espais que els separen. Aquestes regles estan pensades per a les relacions heterosexuales i tenen com a principi la idea de que les dones són inferiors (Ibídem).

És imprescindible recordar les aportacions en aquest camp de Dolores Hayden. Aquesta autora recull el treball de les dones pioneres en el pensament de la nova ciutat nord-americana. A "Redesigning the American Dream: The Future of Housing, Work and Family" l'autora analitza el paper del suburbi americà dels anys 50 que va actuar com estímul per al treball masculí remunerat i àmbit contenidor del treball femení no remunerat, reforçant així la divisió sexual del treball.

Una altra aportació destacable és la de Jane Jacobs, autora de "Muerte y vida de las grandes ciudades americanas", obra crítica que fa èmfasi en la importància de les persones que viuen a la ciutat, donant visibilitat a la vida quotidiana i les activitats que es desenvolupen al dia a dia.

Més recent és l'obra coordinada per Chris Booth, Jane Darke i Susan Yeandle "La vida de las mujeres en las ciudades. La ciudad un espacio para el cambio". En aquesta obra les autores es plantegen com són les condicions de vida de les dones a la ciutat, abordant aquest tema en relació amb el treball, la pobresa, l'habitatge, la seguretat, les compres i l'oci. Les autores també donen especial atenció a la incidència de l'ordre patriarcal en la configuració de l'espai i la planificació urbana.

El primer treball sobre la ciutat amb perspectiva de gènere que es va portar a terme a l'Estat Espanyol va ser "El uso del espacio en la vida cotidiana" fruit de les "IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria" organitzat pel Seminari d'Estudis de la Dona a la Universidad Autónoma de Madrid al 1985.

A partir d'aquest treball diferents equips comencen a treballar el tema. Des de la geografia hi ha dos equips pioners que comencen a analitzar l'espai des de la perspectiva de gènere. A la Universidad Complutense de Madrid, l'equip liderat per Ana Sabaté i a la Universitat Autònoma de Barcelona el grup d'Estudis de Geografia i Gènere.

Una aportació destacada al tema és la que fa la sociòloga M^a Ángeles Durán, que ha escrit entre d'altres publicacions "La Ciudad compartida. El género de la arquitectura" on posa de relleu l'androcentrisme històric de l'urbanisme i l'arquitectura, i les jerarquies que construeixen l'espai.

Una altra autora rellevant és Teresa del Valle, que analitza la relació entre gènere i espai des de una perspectiva antropològica. Una altra autora que ha investigat en profunditat el tema de l'ús del temps des de la perspectiva de gènere és la sociòloga Teresa Torns. Aquests treballs sobre els usos del temps han permès visibilitzar les desigualtats existents en el repartiment del temps entre homes i dones. Malgrat l'augment de la co-responsabilitat, les dones segueixen utilitzant bastants més hores que els homes en el desenvolupament de tasques reproductives.

Entre les contribucions pròpies de l'arquitectura destaquen la d'Anna Bofill, una de les pioneres a treballar el tema; Inés Sánchez de Madariaga, Zaida Muxí, Carlos Hernández Pezzi o Isabela Velásquez, integrant aquesta última del col·lectiu de "Mujeres Urbanistas". Aquests treballs tracten temes més relacionats amb aspectes formals i de planejament, però sense oblidar la perspectiva de gènere. Aquests treballs ens permeten adonar-nos que el androcentrisme en el disseny urbà i el planejament impedeix a les persones un accés a la ciutat en igualtat de condicions.

També és important destacar el treball del "Colectivo de Mujeres Urbanistas", que va estar treballant durant una dècada i on conflueixen professionals de diferents disciplines. Les seves aportacions més rellevants tenen a veure amb la relació entre dona, espai i vida quotidiana.

No es pot oblidar en aquest repàs la contribució imprescindible d'autores llatinoamericanes, com l'obra d'Ana Falú, que treballa sobretot temes d'espai públic i seguretat de les dones, i Alejandra Massolo que es centra en temes de lideratge i governabilitat femenina però tocant de molt a prop l'accés de les dones a l'espai públic. Aquests treballs realitzats a Amèrica Llatina ens han permès veure que la realitat, dins de la seva complexitat, és molt diferent en cada context.

Nancy Fraser afirma que per tal d'abordar seriosament les exclusions sofertes per les dones a l'espai públic és imprescindible replantejar el concepte tradicional d'espai públic com el conjunt de zones múltiples i diferenciades, a les que es permet l'accés d'uns grups i s'impedeix el d'altres. Les normes socials que assignen qui pertany a un espai, i com han d'utilitzar-lo, es veuen reflectides en la configuració dels espais.

La separació del lloc de treball i la casa, la ciutat i la perifèria, la vida pública i la vida privada i familiar que va establir la Revolució Industrial a occident, - materialitzada a les ciutats del s. XX i que probablement va aconseguir la seva apoteosis a les àrees urbanes d'Estats Units i Gran Bretanya durant els anys 50- va estar sempre travessada per múltiples línies trencades i divisions que els anàlisis teòrics han captat només en certs casos.

Decennis dominats per un enfocament sectorial a la planificació urbana ens han portat a entorns urbans segregats on els ambients residencials, de treball, compres i oci constitueixen esferes independents unides per extensos sistemes de transport (Monika Jaeckel, Marieke Van Geldermalsen, 2001).

Els veïnats complets d'ús mixt, caracteritzats per les distàncies curtes, la periodicitat sincronitzada dels serveis i infraestructures i la proximitat del treball, i dotats d'espais per a la cura d'infants, botigues, serveis públics i sistemes de transport públics freqüents i accessibles, representen els elements d'una ciutat capaç de satisfer les necessitats de les dones (Monika Jaeckel, Marieke Van Geldermalsen, 2001)

2.3 Qualitat de vida

En termes generals el concepte de qualitat de vida s'utilitza per avaluar el benestar social general d'individus i societats. L'estudi de la qualitat de vida s'ha abordat des de diferents disciplines i amb diferents enfocaments.

El concepte de qualitat de vida sorgeix a partir de la dècada dels 50, quan l'opinió pública comença a plantejar-se qüestions relatives al medi ambient i al deteriori de les condicions de vida urbana com a conseqüència de la creixent industrialització. (Leva, 2005)

Per al treball que s'està desenvolupant la definicions que es consideren més interessants són aquelles que vinculen la qualitat de vida amb la possibilitat de satisfacció de les necessitats. "El grau que una societat possibilita la satisfacció de les necessitats dels membres que la componen, les quals són múltiples i complexes" (Beltramin, 2003) o segons Leva "la satisfacció del conjunt de necessitats que es relacionen amb l'existència i benestar dels ciutadans. La disponibilitat i accés de la població als satisfactors és el que va a permetre cobrir els requeriments dels individus, grups socials i comunitats respecte a un determinat component de necessitat" (Leva, 2005:10)

Els treballs desenvolupats sobre qualitat de vida podien dividir-se en dues grans categories. D'una banda estarien els treballs que es basen en dades quantitatives i "objectius" que pretenen mesurar principalment l'accés a béns i serveis quantificables. Per l'altre, trobem les propostes que se centren en aspectes perceptius, amb informació qualitativa i "subjectiva". Aquesta dicotomia entre el material objectiu-quantitatiu i el perceptiu subjectiu-qualitatiu ha anat superant-se a poc a poc encara que és cert que encara avui, la majoria dels indicadors són fonamentalment quantitatius, encara que com assenyala Leva és necessari incloure informació sobre la percepció de les persones, els indicadors de qualitat de vida "no només han de condensar la dimensió objectiva sinó també la subjectiva, associada aquesta última a la percepció i les característiques del subjecte en relació amb els nivells de vida. Això es basa en l'existència d'una relació imperfecta entre les condicions objectives de vida i la percepció que té el ciutadà d'aquella" (Leva, 2005:10).

A més dels indicadors de qualitat de vida generals, també s'han desenvolupat diversos treballs sobre la qualitat de vida urbana. Aquests treballs pretenen avaluar el grau de satisfacció de les necessitats de les persones que viuen a la ciutat, encara que les variables d'estudi que inclouen aquests treballs són molt variades. En aquest sentit, podem trobar treballs que inclouen variables tan dispars com a pobresa, llibertat, habitatge, mobilitat, sostenibilitat...

Aquests estudis han donat com resultat diferents definicions del que és qualitat de vida. Les següents conceptualitzacions de qualitat de vida s'utilitzaran aporten elements interessants que s'inclouran en la definició que es fa en aquest treball de qualitat de vida urbana des de la perspectiva de gènere. La definició de Pérez Maldonado és interessant perquè incorpora el concepte d'espai habitable a més de considerar la dimensió material i la perceptiva "Unes condicions òptimes que es conjuguen i determinen sensacions de confort en el biològic i psicosocial dintre de l'espai on l'home (o la dona) habita i actua, les mateixes en l'àmbit de la ciutat estan íntimament vinculades a un determinat grau de satisfacció d'uns serveis i a la percepció de l'espai habitable com sa, segur i grat visualment" (Pérez Maldonado, 1999).

Per la seva banda la definició de Lindenboim és destacable perquè ressalta el caràcter multidimensional i la interconnexió entre diferents escales, temes i factors. "Qualitat de vida és una noció plural, ajustada a cada context, constituïda per múltiples factors inscrits en diverses dimensions temàtiques de la realitat. Qualitat de vida afecta a cada individu enfront dels seus contextos micro i macro comunitaris d'articulació social i és determinat per: 1) les modalitats ponderades d'associació entre les necessitats objectives i les demandes subjectives específiques de la vida urbana, i 2) les potencialitats, condicions i nivells relatius d'accessibilitat a la satisfacció de les mateixes" (Lindenboim, 2000).

Un problema que s'ha detectat en la majoria d'aquests indicadors és que al no incloure la perspectiva de gènere invisibilitzen la realitat d'una part de la població, al no incloure com a variable d'anàlisi les tasques reproductives.

Finalment és necessari recordar que les necessitats humanes no són generalitzables i que a més són canviants ja que com assenyala Alguacil “El concepte de satisfacció de les necessitats està continuament obert, connotat de subjectivisme i de valors culturals emergents en cada context i estadi de l'evolució social, de tal forma que sempre és un punt de partida. Hi ha, per tant, que considerar en tot moment els nous valors, però a més aquests no només es construeixen després de l'adopció de nous reptes, sinó que també es construeixen a partir de nous problemes que el propi desenvolupament social va generant. Els límits al creixement continuat en un sistema natural obert és l'origen de la controvèrsia entre desenvolupament i medi ambient; i les successives crisis en cascada” (Alguacil, 2000:20).

En aquesta mateixa línia, va Cristina Carrasco quan diu que considerant la perspectiva de Amartya Sen “s'entén el benestar o la qualitat de vida com un procés dinàmic de satisfacció de necessitats en contínua adaptació de les identitats individuals i les relacions socials. Com un procés continu d'expansió del que una persona pot ser o fer (per exemple, estar saludable o participar en la vida comunitària)” (Carrasco, 2006:11). Una de les coses més interessants d'aquest enfocament és que trenca definitivament amb la conceptualització materialista i economicista de la qualitat de vida.

Després de llegir la bibliografia s'ha desenvolupat una definició pròpia sobre qualitat de vida urbana que seria “Una construcció complexa i multifactorial que al·ludeix a l'existència d'unes condicions (econòmiques, físiques, socials i culturals) òptimes en els diferents espais urbans pel que permetin satisfer les diferents necessitats dels individus en el seu entorn”.

2.4 Indicadors

Un indicador és una dada o un conjunt de dades que pretén reflectir l'estat d'una situació, o d'algun aspecte particular, en un moment i un espai determinats. Habitualment es tracta d'una dada estadística (percentatges, taxes, raons,...) que pretenen sintetitzar la informació que proporcionen els diversos paràmetres o variables que afecten a la situació que es vol analitzar.

Un indicador es recull o mesura dins d'un període de temps determinat, per poder comparar els diferents períodes. La comparació de mesures permet veure l'evolució en el temps i estudiar tendències sobre la situació que mesuren, adquirint així un gran valor com eina en el procés d'avaluació i de presa de decisions.

En general, per l'avaluació d'un sistema són necessaris diversos indicadors, i en aquesta avaluació s'ha de tenir en compte que els indicadors no són exclusius per una acció específica, ja que el mateix indicador pot servir per mesurar l'impacte de dos o més elements. (Observatori estatal de condicions de treball)

L'indicador ha de sintetitzar i simplificar la informació que s'extreu de la situació estudiada per tal que pugui ser entès de forma clara i senzilla. Altres criteris que han de complir són els de representativitat i fiabilitat.

Els indicadors poden ser quantitius (com el temps que es triga en un desplaçament) o qualitius (com la qualitat constructiva d'un edifici).

Malgrat l'aparent objectivitat que envolta als sistemes d'indicadors, Cristina Carrasco adverteix que “un sistema d'indicadors és una convenció que respon a una determinada concepció del món. Triar «el que es vol mesurar» i definir quins són «els fets més característics d'una societat» no és un assumpte ni simple

ni neutre. Depèn fonamentalment de l'orientació ideològica i de l'objectiu polític de qui ho elabora" (Carrasco, 2006:9).

En aquest treball es desenvolupa una proposta d'indicadors de gènere, que la Guia metodològica per l'avaluació del principi d'igualtat d'oportunitats defineix com "instruments que permetin mesurar i comprendre la situació de les dones en les relacions de gènere, a partir de la identificació dels elements fonamentals que sostenen i justifiquen les situacions de desigualtat que existeixen entre dones i homes. Permeten el coneixement dels factors de desigualtat, la presa de consciència i l'actuació sobre aquests factors per poder modificar-los. [...] El coneixement que aporten aquests indicadors suposa una aproximació a la situació i presència de dones i homes, així com a la incidència de determinats factors que expliquen diferències de comportament, actituds i valors, entre unes i altres. (FEDER, 2002)

La construcció d'indicadors per mesurar la qualitat de vida de dones i homes tenint en compte les diferents realitats quotidianes de cada gènere pot permetre desvetllar quins són les diferències específiques en la vida diària de les persones que habiten en la ciutat segons el seu gènere.

Un indicador de gènere pot ser definit com un indicador que captura els canvis relacionats amb el gènere en una societat durant el temps, uns indicadors amb visió de gènere proveeixen les evidències directes d'estatus de les dones, relativa a la norma estàndard o explícita d'un determinat grup.

"La utilització d'indicadors és un instrument innovador en la pràctica urbanística espanyola que tindran un major desenvolupament en el futur pròxim perquè serveixen per a avaluar projectes individuals de manera objectiva i comparativa.(Madariaga, 2006)